

UNIVERZITA KARLOVA
Fakulta humanitních studií

**Dynamika elit v post-totalitních
podmínkách české společnosti**

(bakalářský esej)

Vypracoval: **Jan Pevný**,
FHS UK, VIII. semestr studia,
obor studium humanitní vzdělanosti

Vedoucí práce: **doc. Ing. Karel Müller, CSc.**

Květen 2007

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 17. května 2007

Děkuji panu doc. Ing. Karlu Müllerovi, CSc. za laskavou a vstřícnou pomoc, kterou mi poskytl při zpracování mého bakalářského eseje.

Obsah:

Abstraktum.....	5
<u>1) Uvedení do problematiky.....</u>	6
Teoretická východiska hlavních představitelů.....	6
Shrnutí základních teoretických konceptů elit.....	12
<u>2) Stratifikace společnosti.....</u>	15
Vymezení elit, stratifikační rozvrstvení společnosti.....	15
Legitimizace sociálních nerovností.....	19
Sociální stratifikace: vývoj, trendy.....	20
<u>3) Situace v ČR od začátku 90. let.....</u>	23
Proměny ve struktuře a dynamice veřejné autority v podmínkách radikalizované modernity.....	23
Pojetí moci v sociologické perspektivě.....	25
Provázanost elit, vznik informačních elit.....	27
Přeměna české společnosti.....	31
Ekonomické elity v ČR.....	32
Rekrutace parlamentní elity v 90. letech.....	37
Kulturní elity ČR, vliv medializace.....	40
<u>4) Závěr.....</u>	45
Seznam literatury.....	48

Abstraktum:

Dynamika elit v post-totalitních podmínkách české společnosti

Bakalářský esej zachycuje proces zrodu a vývoje nových společenských elit v souvislosti s post-totalitní transformací české společnosti. Práce je koncipována z velké části teoreticky, se začleněním empirických poznatků. Sleduje společenské pozadí, tedy především sociální stratifikaci společnosti a nově vznikající elity z ní vycházející. Jedná se hlavně o elity politické, ekonomické a kulturní. Navíc se práce v závěrečné části pokouší mapovat nové směry vývoje elit, které odráží komplexnost a nestejnorodost společnosti 21. století.

Abstract:

The Dynamism of elites on post-totalitarian conditions of Czech society

The bachelor essay describes the process of birth and development of new elites in the society in connection with post-totalitarian transformation of the Czech society. The work which is based mainly theoretically includes empirical knowledge as well. It pursues social background that represents above all social stratification of society and newly emerging elites thereof. It predominantly involves political, economical and cultural elites. Moreover, the final part provides an overview of developmental tendencies of new elites, which reflect complexity and heterogeneity of society of the 21st. century.

Uvedení do problematiky:

Teoretická východiska hlavních představitelů

Téma elit již od pradávna zajímalo lidskou populaci, avšak podrobněji a systematicky se elitám začala věnovat až sociologie koncem 19. století. Je třeba zdůraznit, že má práce bude směřovat a týkat se především sociologického pohledu na vývoj elit, se zohledněním hlavně politických a ekonomických elit, které se k dané problematice přímo vážou. Práce odkazuje především na chápání elit z pohledu sociálně-stratifikačního. Jejím hlavním záměrem je vytyčení nových východisek a charakteristik elit vznikajících na pozadí současných a bývalých sociálních, kulturních a ekonomických předpokladů, neboť právě na jejich základě jsou elity jako sociální subsystém vyvíjeny.

Jakým způsobem můžeme chápat tedy elitu ve výše zmíněném kontextu? Jedná se především o skupinu lidí, kteří v sociální stratifikaci tvoří vyšší třídu. K rozdělení elit a jejich bližšímu určení se dostaneme později, a to poté, co zmíním teoretická východiska hlavních představitelů. Ta se hlavně na začátku zabývají problémem rozlišení společnosti na dvě kontradikční skupiny – skupinu lidí, kteří ovládají (elita) a ovládaných (masy).

Prvním stěžejním představitelem zabývajícím se uvedenou problematikou byl **Karel Marx** [Bottomore, 1964]. Marxova teorie byla ve své době považována za zcela novátorskou, neboť se jako první zabývala sociální nerovností a jejími důsledky. Může být ve zkratce popsána podle následujících tvrzení:

- 1) V každé společnosti, mimo nejvíce primitivní, lze odlišit dvě kategorie lidí: vládnoucí třídu a jednu nebo více podřízených skupin.
- 2) Rozhodující postavení vládnoucí třídy je dáno jejím vlastnictvím významných prostředků ekonomické výroby, ale její politická nadvláda je upevněna držbou, kterou zakládá na vojenské síle a tvorbě nových myšlenek.

- 3) Existuje věčný rozpor mezi vládoucí třídou a podřízenou třídou či třídami. Podstata a průběh takového konfliktu je ovlivněna zejména rozvojem výrobních sil, tj. změnami v technologii.
- 4) Hranice třídního konfliktu jsou nejzřetelněji stanoveny v moderních kapitalistických společnostech, protože v nich se nejjasněji jeví rozdílnost ekonomických zájmů, nezastíněných jakýmkoli osobními závazky, které působily ve feudální společnosti, a protože rozvoj kapitalismu způsobuje radikálnější rozdělení tříd než proběhlo v kterékoli jiné společnosti, a to pomocí bezkonkurenčního hromadění majetku na jedné straně a chudoby na straně druhé a také pozvolným vyřazením střední a přechodové společenské vrstvy.
- 5) Třídní boj uvnitř kapitalistické společnosti skončí vítězstvím pracující třídy a vítězství bude následováno vznikem společnosti bez tříd. Existuje spousta důvodů proč očekávat příchod beztřídní společnosti. Za prvé, cílem moderní demokracie je vytvořit stejnorodou pracující třídu, u které je v budoucnu nepravděpodobné, že by se objevily nové společenské skupiny. Za druhé, revoluční boje pracujících dávají vznik spolupráci a pochopení bratrství a tento pocit je zvyšován mravními a společenskými doktrínami, které vyvolávají revoluční hnutí a které byli součástí Marxových vlastních myšlenek. Za třetí, kapitalismus vytváří hmotné a kulturní předpoklady pro beztřídní společnost – materiální podmínky, jež svou nesmírnou hojností představují možné uspokojení běžných potřeb člověka a vylučují ostrou hranici boje pro duševní přežití – a kulturní podmínky, které vítězí nad „hloupostí vesnického života“, a to podporou gramotnosti, rozšiřováním vědeckých znalostí a zárukou mas lidí v orientujících se v politickém životě.

Marxův přínos tkví v zavedení rozdělení společnosti do skupin, které ovládají a těch, které jsou vládoucími ovládány. V té době byla Marxova teorie nejkomplexnější a nejvíce plánovitou teorií, která do té doby vznikla v sociálně-vědných kruzích. Samozřejmě, že utopická kapitalistická filosofie Marxe rozlišující společnost hlavně na vůdce a pracující proletariát, je již dávno překonána, nehledě na chybný předpoklad beztřídní společnosti, avšak i přes

kritiku Marxova myšlení je třeba ocenit, že byl prvním teoretikem, který se začal problematikou sociálních nerovností zabývat.

Dalším významným představitelem byl **Gaetano Mosca** [Jodl, 1994]. Hlavní Moscovy myšlenky vznikaly na přelomu 19. a 20. století a vedly ke kritice klasického demokratického modelu. Vedle Moscy patří k těmto kritikům ještě Georges Sorel, Robert Michels a Vilfredo Pareto. Mosca využívá historické metody k odhalení „velkých psychologických zákonů“, které se manifestují v životě národů. Rozlišuje *dvě základní fáze dějin národů*:

- předcivilizační: hlavním zákonem je zákon boje o vlastní existenci a existenci rodu,
- civilizační: v ní je patrný boj o vyniknutí.

Mosca se zabývá hlavně civilizační fází, kde se formuje velká Moscova teze – *„Ve všech společnostech – od společností, které jsou slabě vyvinuty a sotva dosáhly červánků civilizace, až k nejpokročilejším a nejsilnějším společnostem – se objevují dvě třídy: třída, která vládne a třída, která je ovládána.“* [cit. in: Jodl, 1994, str. 25]. Ze zmíněné teze je patrna velká podobnost s Marxem, avšak zde je patrný obrovský rozdíl v tom, že Mosca chápe rozdělení vládnoucí a ovládané skupiny na základě odborných způsobilostí a vedoucích schopností jedinců v určitých oblastech, zatímco Marx došel k mocenské teorii skrze třídní boj uvnitř kapitalistické společnosti. Mosca dále dodává: Vládnoucí třída je vždy méně početná, zato plně organizovaná, zastává všechny politické funkce, monopolizuje moc a využívá výhod, které moc přináší, zatímco druhá třída je početnější a je řízena způsobem více méně legálním, arbitrážním a násilným. Druhá třída zásobuje vládnoucí třídu materiálními prostředky a prostředky nezbytnými pro životnost politického organismu. Mosca tvrdí, že k prosazení se vedou kvalitativní vlastnosti jedince jako síla vůle, intuice, bystrost a sebedůvěra. Mosca tvrdí, že kritériem vládnoucí třídy k udržení moci je schopnost kontrolovat sociální síly. Pod tímto pojmem rozumí každou činnost mající sociální význam – odtud rozlišuje finanční a vojenskou činnost, náboženství či výchovu. Dle Moscovy teorie se v moderní době elita nenachází odděleně, vysoko nad ostatní společností, ale je úzce spojena se společností skrze jakési „sub-elity“, které tvoří mnohem

větší skupinu zahrnující za každých okolností celou „novou střední třídu“ státních úředníků, manažerů, tzv. bílých límečků, vědců a inženýrů, vzdělavců a intelektuálů. Je třeba docílit rovnovážnosti těchto sil v rámci správného směřování státu. V takto nově pojatém demokratickém státu je tedy nezbytně důležitá rovnováha v oblasti sociálních sil a tím se docílí řádného fungování společnosti. Je kladen důraz na to, aby žádná z nich nezískala absolutní moc, ale aby byla do jisté míry kontrolována jinými silami.

Teoretikem, který problematiku elity jako první uchopil sociologickým způsobem, byl **Vilfredo Pareto** [Jodl, 1994]. Stěžejní obecný výklad k teorii o elitách formuloval Pareto tímto způsobem: „Předpokládejme, že v každé oblasti lidské aktivity dostane jedinec číslo, které představuje stupeň jeho schopností, tak jako například dostáváme známky za písemné práce ve školách. Nejvyšší představitel právníka dostane třeba 10. Ten, kdo nebude mít žádné klienty, obdrží 1, 0 dostane člověk na okraji společnosti. Tomu, kdo vydělal miliony –ať již čestně nebo ne – dáme 10. Člověku, který vydělal tisíce, dáme 6, pro toho, kdo stojí před branami chudobince 1, 0 pro ty, kteří jsou již jeho součástí...“ [cit in: Bottomore, 1964, str. 7]. Pareto se snaží poukázat na veškerou lidskou činnost, na její pestrost. Vzhledem k rozdílným schopnostem a ambicím jedinců se tímto dostaneme k lidem, kteří vykazují nejvyšší dovednosti ve své určité oblasti, ty pojmenujme souhrnně elitou. Vycházel z antropologického pojetí člověka, jehož důležitým pojmem je reziduum. Reziduum vysvětluje Pareto jako konstantní jádra, která nacházíme analýzou sociálních jednání lidí. Pareto rozlišuje rezidua kombinací, trvání, vnější manifestace pocitů, skupinovitosti, integrity individua a rezidua sexuality. Rovnováha sociálního systému je odvozena na základě právě těchto reziduí, jejich vzájemným vztahem, proporcemi. Produktivní schopnosti spojené s rezidui první třídy (jejichž nositele nazývá Pareto liškami), se týkají vynalézavosti, představitivosti, spekulativnosti. Schopnosti k uchování moci spojené s rezidui druhé třídy (Pareto je nazývá lvy) se vyznačují sklony k ortodoxnosti, odpovědnosti a rozhodnosti při jednání [Jodl, 1994]. Od reziduí přicházíme k přirozené hierarchizaci společnosti, kterou Pareto obrazně definuje jako sociální kužel. Samotný vrchol kužele tvoří elitu zastoupenou nízkým počtem představitelů a širokou, početnou základnu tvoří masy. Pareto tvrdí, že

elita není závislá na vývoji společnosti, neboť ta má svůj vlastní vývoj. „Ztrácí-li elita své zdatnosti – což se děje například tím, že elitní postavení automaticky získávají i potomci příslušníků elity bez ohledu na to, že se už nevyznačují zdatnostmi svých otců, nebo tím, že elita se „humanizuje“, není schopna použít proti svým nepřítelům násilí – degeneruje a přichází o své špičkové postavení. Ve společnosti se vytváří kontraelita, do níž se seskupují odpadlí příslušníci elity a nejzdatnější příslušníci mas. Jsou ovšem možné i jiné pohyby, základní schéma však zůstává stejné:

A – elita moci

B – kontraelita, která směřuje nahoru a chce vytlačit A.

C – masy: neschopné a neenergické prvky obyvatelstva, které jsou manipulovány jak elitou, tak kontraelitou.“ [cit. in: Jodl, 1994].

Z pojetí elity, kontraelity a masy je patrné, že elity vznikají, slábnou, upadají a odcházejí a zároveň jsou nahrazovány jinými. Pareto jako první velký teoretik vyslovil myšlenku cirkulace (prostupnosti) elit, objevil dynamizující prvek společnosti, boj o mocenské složky. Vychází z předpokladu, že vrchol kužele je tvořen pouze těmi nejkvalifikovanějšími a že je o něj veden neustálý boj ve všech lidských oblastech a činnostech.

Jak Mosca, tak i Pareto tedy byli zaujati problémem elit ve smyslu skupin lidí, kteří buď přímo vykonávali, nebo se nacházeli v pozici ovlivňování výkonu politické moci. Zároveň došli k závěru, že vládnoucí elita či politická třída jsou sami o sobě složeny z různých společenských skupin. Pareto zpozoroval, že „vyšší vrstva společnosti, elita, zahrnuje jmenovitě jisté skupiny lidí, u nichž není pravidlem, že musí být vždy přesně označeni, ale jsou nazýváni souhrnně aristokracií“ [cit. in: Bottomore, 1964] a pokračoval a odkázal na „vojenskou, náboženskou a obchodní aristokracii a plutokracii. Pojmová schéma vytvořená Moscou a Paretem se dochovala a zahrnují tak následující společné rysy: v každé společnosti je a musí být menšina, která vládne „zbytku“ společnosti, tato menšina – nazvěme ji politická třída nebo vládnoucí elita, je složena z těch, kteří jsou zmocnění postů zastávajících politická rozhodnutí a zběžně míněno těmi, kteří tato rozhodnutí mohou přímo ovlivnit – prochází přechodně změnami v členství, obyčejně přijmutím nových členů z nižších vrstev společnosti, někdy

začleněním společenských skupin případně i celkovým nahrazením stávající elity elitou odlišnou, jak se odehrálo v minulosti například během revolucí. Tento fenomén, nazvaný cirkulace či prostupnost elit, bude podrobněji probrán v další části práce.

Zatím jsem zmínil tři významné autory z období 19. století a počátku 20. století. Ve 20. století dostalo na velkém významu dílo amerického sociologa **Charlese Wrighta Millse** *Mocenská elita* [Mills, 1956]. Zajímavá je skutečnost, že Mills byl ovlivněn na jedné straně Marxem, na straně druhé Moscou a Paretem. Termín vládnoucí třída nahrazuje mocenskou elitou, neboť zmiňuje, že slovo vládnoucí má politický význam a třída význam ekonomický a tudíž spojení „vládnoucí třída“ se skládá z přesvědčení, že ekonomická třída vládne politicky. Mills charakterizuje mocenskou elitu dosti podobným způsobem, jakým Pareto definuje svou vládnoucí elitu, ke které dodává, že bychom měli určovat mocenskou elitu pomocí termínů týkajících se mocenských prostředků – stejně jako ty jedince, co zastávají velící pozice.[Mills, 1956]. Mills rozeznává v americké společnosti 20. století tři typy elit, jimi jsou ředitelé obchodních společností, političtí předsedové a armádní velitelé. Mills v 50. letech 20. století přichází s proslulou kritikou „teorie velké rovnováhy“, její stoupence označuje za „romantické pluralisty“ [Mills, 1956; Jodl, 1994]. Podle této teorie neexistuje v americké společnosti skupina, která by ve svých rukou soustředila rozhodující kvantum moci. Americká společnost se skládá ze zájmových skupin, jejichž působení se z hlediska moci navzájem vyvažuje. Moc není centralizovaná, ale nachází se v disperzním stavu. Elita moci v pravém slova smyslu neexistuje. Největší vliv mají střední třídy (viz níže), americká společnost je tak typickou společností středních tříd. V americké společnosti 50. let 20. století dle Millse tak neexistuje rovnováha moci, moc není rozložena mezi jednotlivé složky, ale ve stále větší míře centralizována a shromažďována v rukou mocenské elity (ředitelé, politici, armáda). Společnost jako celek tvoří tři základní skupiny, a to elitu, střední třídu disponující malým vlivem (viz výše) a masy. Příslušnost k elitě je zřejmá na základě postavení jedince v institucích, vzájemných kontaktech uvnitř těchto institucí a sociálním původu. Existují dva prostředky vedoucí k udržení moci – autorita jedince jako zjevná evidentní moc, která se netají tím, „že je

moci“ a manipulace snaží se budít dojem, že není mocí – působí tak nepřímo, především prostřednictvím masmédií. Mediální manipulace je v očích Millse v USA hlavní prostředek k udržení svého vlivu vůči masám.

Shrnutí základních teoretických konceptů elit

Sociální klima, které ovlivnilo teorie Marxe, Moscy a Pareta bylo odlišné než pozdější teorie Millse a vývoj současný. Teorie Marxe vyjadřovala odraz ranně kapitalistické společnosti, jež měla vést k beztřídnímu stavu, Moscovy a Paretova teorie pro změnu vyjadřovala rozpor s buržoazně demokratickými ideály [Jodl, 1994]. O obou autorů je zjevně patrný důraz na antropologické konstanty (Mosca – touha po vyniknutí, Pareto – rezidua). „Tyto antropologické konstanty tvoří uzavřený systém, z nichž přirozeně a zákonitě vyrůstají historické konstanty, které tvoří rovněž uzavřený systém. Uzavřenost tohoto systému připouští pouze kategorii změny, nikoli kategorii vývoje a pokroku“ [cit. in: Jodl, 1994, str.34]. Zde můžeme spatřit začátek prostupnosti elit, dynamizujícího prvku společnosti. Zmíněné teorie ohledně vládnoucí třídy poukazují na fenomén moci, která tvoří základ rozdělení společnosti na vládnoucí a ovládané. Tyto základní přístupy vedly k tomu, že za jádro společenského pohybu byl považován politický pohyb. Politika byla v chápání Moscy i Pareta ztotožňována s mocí, avšak nebylo zde nic, žádný racionální základ, který by vysvětlil příčiny tohoto stavu. To je důvodem přílišné formálnosti, která sklouzává po povrchu procesů a spokojuje se s pozitivistickým přístupem. Jde o to, že specifické atributy jedinců v elitních pozicích nejsou sto sami o sobě vysvětlit složité a rozporuplné procesy v daných společenských oblastech.

„Historický pohled na společenský vývoj ukazuje, že elity jsou exponenty daleko větších sociálních skupin a že jejich tvorba, selekce i fungování je determinována působením oněch činitelů, které vtiskují tvářnost společnosti jako celku. V tomto smyslu jsou elity samotné služební a funkční. Jejich služebnost spočívá v tom, že reprezentují a vyjadřují zájmy jistých společenských tříd či jiných velkých skupin, které jsou její mateřskou makroskupinovou základnou“

[cit. in: Jodl, 1994, str. 34]. Jejich funkčnost spočívá v uplatňování zájmů mateřské základny v rámci daných ekonomicko-politických možností. Pokud elity již nejsou nadále schopny plnit svou funkci, postupně upadají a zanikají a jsou nahrazovány jinými. Cirkulace neboli postupnost elit nám však popisují průběh elit, nikoli samotnou příčinu, kterou Mosca ani Pareto fakticky nevysvětlují. Kritika klasické teorie Moscy a Pareta tak směřuje k její nehluboké a povrchově pozitivistické optice. Mají ale na druhou stranu velkou zásluhu na významném příspěvku k problematice mocenské struktury sociálního systému. Tento příspěvek lze vyjádřit několika body:

1) Teorie elity dovršila a určila vztah podřazenosti a nadřazenosti, který je konstitutivním vztahem fenoménu vlády a moci. Klasická teorie elity posunula naše vědění o rozvrstvení společnosti o stupeň výše, neboť pochopila a proklamovala, že složka zastupující moc nemůže být v žádném státním systému zastoupena monopolem jednotlivce, nýbrž skupinou realizující jednotlivé složky moci, snažící se o jejich systematické rozvrstvení a doplňování.

2) Vláda jako zformalizovaný a zinstitutionalizovaný vztah podřazenosti a nadřazenosti nemusí nutně být vždy totožná s držení moci. Moc je v kontextu podřazenosti a nadřazenosti výrazem fakticity a autentičnosti, zatímco vláda je výrazem formy a instituce. Moc se tak stává pouze prostředkem či výrazem vládnutí, nikoli hlavní charakteristikou vládnutí.

3) Jelikož mluvíme o elitách a jejich projevech, je nutno chápat koncepci člověka jako uzavřený systém, vyznačující se jistým pevným počtem antropologických konstant. Konstanty formují podstatu člověka a jsou neměnitelné, a to i vzhledem k dějinnému a společenskému vývoji. Změna společenských řádů mění pouze výrazy těchto konstant, nikoli však lidskou podstatu.

4) Historické období, o kterém tu hovoříme, je obdobím krize hodnotového systému vyrůstajícího z modelu klasické buržoazní demokracie. Každé takové období je náchylné k novým ideologiím. To byla například i příčina vzniku Marxovy ideologie. U ideologií je poměrně těžké udržet určitým, řekněme

konformním způsobem, požadavky revolučního směřování, proto se dokáží poměrně snadně vymknout kontrole státního aparátu.

Další část práce se už nebudu zabývat jinými teoretickými koncepty, které vznikly v 20. století, neboť se jednak domnívám, že vývoj elit za posledních sto let se do značné míry odehrává hlavně na základě společenských podmínek té které země (přesto jsem zmínil v úvodu práce teorii amerického sociologa Ch.W. Millse a jeho mocenské elity jako odpověď na teorie Moscy a Pareta) a také proto, že klasické teorie elit mi slouží jako zajímavý kontrast vzhledem k dnešní situaci, jež je charakteristická pro Českou republiku a její vývoj v oblasti elit.

Stratifikace společnosti

Pojetí elit je závislé na společenském prostředí, na třídním rozvrstvení společnosti. Tato část bude mít jak teoretický, tak též empirický obsah, který slouží ke zmapování třídních rozdílů a rozvrstvení společnosti.

Vymezení elit, stratifikační rozvrstvení společnosti

V jakém smyslu můžeme chápat dnešní elity? Tak především začnu tím, že pod pojmem elita je zahrnut mnohem širší oblast sfér lidské činnosti, než tomu bylo dříve, míněno v 19. století. Elita již není vnímána ani tak jako vrcholný politický subjekt vykazující prostředky moci, ale jako souhrnný komplex lidských činností, v nichž bývá dosahováno špičkových výsledků a které v dané sféře nastolují specifické hodnoty. Libor Konvička ve své knize *Teoretická východiska a zkušenost výzkumu nových českých elit* zmiňuje výzkum provedený agenturou STEM v roce 2001. Respondenty výzkumu byli představitelé českých a slovenských elit v těchto skupinách:

- 1) **Politické elity** (představitelé parlamentu a vedoucí osobnosti politických stran).
- 2) **Vládní elita** (ministři a jejich náměstci, vedoucí odboru ministerstev) a reprezentanti regionální správní elity (primátoři a starostové velkých měst, přednostové okresních úřadů).
- 3) **Hospodářské elity státního sektoru** (vedoucí pracovníci průmyslových podniků, bank a jiných podniků s počtem zaměstnanců nad 300).
- 4) **Hospodářské elity soukromého sektoru** (vedoucí pracovníci soukromých nebo převážně soukromých podniků a bank se základním kapitálem nad 5 milionů Kč., vedoucí pracovníci zahraničních společností sídlících v ČR).

- 5) **Elity veřejných institucí** (vedoucí pracovníci vysokého školství, zdravotní péče, hospodářské infrastruktury, sociálních služeb a představitelé odborových svazů).
- 6) **Elity armády** (vedoucí funkcionáři Ministerstva obrany a Generálního štábu), policie (vedoucí pracovníci Ministerstva vnitra a policejní ředitelé velkých měst).
- 7) **Elity médií** (vlastníci, vydavatelé, šéfredaktoři největších médií, soukromých televizních a rozhlasových stanic, ředitelé a vedoucí redaktoři televize a rozhlasu s veřejnoprávním statutem).
- 8) **Elity kultury** (představitelé kulturních svazů, kulturních zařízení velkých měst, prominentní umělci), vědy (vedoucí pracovníci vědeckých institucí) a církvi (církvní hodnostáři největších církví).

Z výše uvedeného souhrnu je zřejmé poměrně široké zastoupení elit, které tvoří horizontální uspořádání samotných špiček. Kromě horizontálního dělení existuje samozřejmě i vertikální, které označuje všechny hlavní vrstvy společnosti, tzv. sociální stratifikaci. Sociální stratifikace je odrazem socioekonomického statusu jedince, který je tvořen třemi atributy: majetkem (bohatstvím), mocí a prestiží. Majetek se dá určit nejsnadněji, pomocí peněžního obnosu jedince či například akciemi firmy. Pojetí moci v moderním vědění se ještě blížeji budeme zabývat, každopádně vymezit měření podílu na moci je již dosti komplikované. V případě prestiže se pak jedná o čistě subjektivní postoje, které nemusejí odpovídat objektivně naměřeným hodnotám podílu na majetku a moci.

Existují dvě známé ideologie, dva postoje charakterizující sociální nerovnost. Prvním z nich je ideologie liberální. Liberální ideologie chápe rozdělení moderní společnosti na třídy jako nevyhnutelný důsledek přirozeného řádu, založeného na svobodě individua, tržní aktivitě a s tím související celkovou konkurencí. Účastníci těchto aktivit se navzájem liší rozdílnou výkonností v různých oblastech zájmu a tržní úspěšností. Tímto způsobem vzniká sociální nerovnost, kterou je třeba chápat jako zcela přirozenou vlastnost moderní společnosti. Nedostatkem liberální ideologie je přehlížení hluboce zakořeněné třídní diference, založené na výsadních pozicích jakými jsou majetek, prestiž,

vlastnictví, přístup k informacím a profesionálnímu postavení, které mohou být děděny z generace na generaci rodinnými příslušníky vlivných rodin. Je zřejmé, že právě tato diferenciacie vytváří mocnou překážku v prosazování rovnosti příležitostí. Liberálové mají trh za prostředí, kde by mělo dojít ke spravedlivému střetnutí hospodářských sil, bez státního zásahu. Protikladem k liberální ideologii je marxistická ideologie. Podle ní je vznik tříd logickým vyústěním historického vývoje. Tato historická zákonitost však i zaručuje, že dojde k překonání třídního uskupení prostřednictvím třídního boje, který povede k socialistické revoluci, proletariátu, následně nastolení socialismu a jeho postupnému vývoji v komunismus. Vývoj představuje dvě stádia sociální nerovnosti – rovnost příležitostí a zásluhovou diferenciaci a ničím neomezenou rovnost uspokojování potřeb. [Machonin, 1996].

Sociální stratifikaci vymezil mezi jinými i Anthony Giddens. Ve své knize *Sociologie* se zabývá sociálním rozvrstvením v západních společnostech a vymezuje ji na vyšší, střední, dělnickou a tzv. underclass. Vyšší třída je tvořena poměrně velmi malým počtem jedinců a rodin vlastnicích velký majetek (tvoří přibližně 1% populace). Dynamiku této skupiny tvoří rozdíl mezi statusem tradičních bohatých rodin a zbohatlíků. Rodiny vlastní majetek po dobu mnoha generací se pohrdavě ohlíží na ty, kteří zbohatli vlastním přičiněním. Vliv zástupců vyšší třídy plyne z přímé kontroly průmyslového a finančního kapitálu, zastávají vedoucí funkce v politické, vzdělávací a kulturní sféře. Střední třída bývá hojně zastoupena lidmi z mnoha různých typů zaměstnání. V 20. století došlo k zvýšení poměru „bílých límečků“ na úkor manuálně pracujících. Střední třídu dle Giddense tvoří tři podskupiny. První z nich je stará střední třída, tvořena drobnými nezávislými podnikateli či živnostníky, majiteli malých obchodů a soukromě hospodařícími zemědělci. Druhou podskupinu tvoří vyšší střední třída, která se skládá především z odborníků nebo pracovníků v řídicích funkcích. Poslední podskupinu tvoří nižší střední třída, kam spadají nižší úředníci, učitelé či např. zdravotní sestry. Většina z nich se vyznačuje odlišnými sociálními a politickými postoji. „Nejednoznačný charakter střední třídy jako celku do jisté míry vystihují teorie E.O. Wrighta a Franka Parkina: příslušníci střední třídy jsou skutečně v „rozporné“ situaci „dvojitého uzavírání“, neboť se ocitají pod tlakem protichůdných vlivů a zájmů. Mnozí příslušníci nižší střední třídy se například

identifikují se stejnými hodnotami jako ti úspěšnější, přestože sami v příjmech zaostávají i za lépe placenými manuálními pracovníky.“ [cit. in: Giddens, 1999, str. 266]. Třetí hlavní vrstvu stratifikace tvoří dělnická třída, která je tvořena stejně jako střední třída vyšší a nižší dělnickou skupinou. Vyšší dělnická třída je tvořena kvalifikovanými dělníky, zatímco nižší střední třída je tvořena dělníky nekvalifikovanými nebo částečně kvalifikovanými. Vespuďu sociální stratifikace se nachází underclass, skupina mající špatné pracovní podmínky a životní úroveň. Patří sem nezaměstnaní spolu s těmi, co rychle mění zaměstnání a bývají tak střídavě nezaměstnaní.

Zaměřme se nyní na vyšší třídu. Giddens zmiňuje, že podle některých autorů dospěla vyšší třída již k takovému stupni roztříštěnosti, že jako ucelená kategorie už vlastně přestává existovat. Zastánci tohoto názoru tvrdí, že v 19. a 20. století byla příslušnost k vyšší třídě závislá na majetku, ať již se jednalo o průmyslové podniky, finanční ústavy nebo půdu. V dnešní době však došlo k výraznému zmenšení významu půdy a naopak k nárůstu významu velkých koncernů, které nepatří jednotlivcům (i přes to, že v nich zastávají rozhodující, řídicí, složky). Skutečná moc v těchto nadnárodních společnostech přešla do rukou špičkových manažerů, kteří firmy vedou, ale nevládnou. Takto dochází k oddělení výkonné a řídicí skupiny. „John Goldthorpe proto ve svém schématu nerozlišuje žádnou vyšší třídu, ale jen „servisní třídu“, v jejichž nejvyšších patrech figurují ředitelé podniků, špičkoví odborníci a administrátoři.“ [cit. in: Giddens, 1999, str. 268]. Jiní autoři poukazují naopak na stálou existenci vyšší třídy. Analýza Johna Scotta poukazuje na to, že vyšší třída mění svou podobu, ale přitom si ponechává své výsadní postavení. Řídicí manažeri sice nebývají majiteli velkých koncernů, avšak mají často možnost získat velký počet akcií. Tuto kategorii tvoří dnes například ředitelé pojišťoven či jiných organizací, kteří jsou významnými institucionálními akcionáři. V kontextu změn ve vyšší třídě dochází k neustálému nabývání významu vzdělání. (viz diagram níže Struktura vzdělání ekonomicky aktivních mužů a žen v roce 1999 a 1993).

Legitimizace sociálních nerovností

Nyní se nám snadno dostává otázka, jakým způsobem dochází společnost k tomu, že je způsobilá umožnit a zprostředkovat jednotlivým třídám stejných svobod, práv a možností. Problému se věnuje několik autorů, já se budu věnovat shrnujícím myšlenkám Jana Kellera, předního českého sociologa moderní doby. Keller uvádí, že po praktické stránce žádná společnost nezaručuje svým členům faktickou rovnost, a to i přesto, že ne všechny jsou ochotny tento fakt přijmout a přiznat. Každá společnost má jiné způsoby legitimizování sociálních nerovností. V moderní společnosti je patrný ostrý protiklad mezi sférou soukromého a veřejného. Předpokladem moci je nejprve získání určitého bohatství, s kterým je možné pak dosáhnout určité moci a posléze manipulace. Ten, komu se podaří nahromadit určitý majetek, se dostává do výhodnější pozice, neboť vlastní prostředky k nátlaku na skupinu, která je pověřena správou veřejných záležitostí. Takto nově nabytá pozice umožňuje člověku ovlivňovat ve větší či menší míře veřejné rozhodování v souladu se svými zájmy. Touto cestou se mu dostává další příležitosti k nahromadění majetku a upevnění si své pozice na trhu. Důležitý předpoklad těchto vlivných lidí v moderní společnosti je též skutečnost, že musejí brát ohledy na názory masy obyvatelstva. „Jak pozice vykonavatelů veřejné moci, tak pozice vlastníků musejí být legitimizovány vzhledem k těm, kdo na moci i majetku participují jen minimálně, tedy vzhledem k velké části společnosti.“ [cit. in: Keller, 2004, str. 32].

Nejpropracovanější teorií způsobů legitimizace nerovností je koncepce panství Maxe Webera. Weber považuje nerovnost přístupu k moci za zásadní sociální nerovnost. Během dějin je tato nerovnost dle Webera konstantní, mění se pouze způsoby, jakým je ospravedlňována. Ospravedlňovanou neboli legitimizovanou moc nazývá Weber panství. Rozlišuje tři typy panství:

- 1) panství charismatické – spočívá na víře v mimořádné kvality a nevšední vlastnosti vůdce. Takový člověk vládne silou své osobnosti, vládne tak dlouho, dokud je víra v jeho mimořádné schopnosti aktuální.

2) panství tradiční – jedná se o konzervativní způsob panství, které spočívá na víře v posvátnou závaznost jednou již stanovených mocenských vztahů. Tradice ovlivňuje postavení pánů, stejně tak omezuje jejich libovůli. Patří sem patriarchalismus, patrimonialismus a feudalismus.

3) panství legální – zde platí víra v neosobní zákony. Hlavní, řídicí složkou není osoba panovníka, ale byrokratický aparát. Byrokracie spravující stát ukončuje libovůli tradičních panovníků. Byrokracie má navíc specifikum, že demokratizuje společnost, neboť zaručuje všem lidem rovnost před správními rozhodnutími, anuluje privilegia a odbourává lokální zvláštnosti, čímž vytváří i poměrně silný tlak na konformitu.

Weber dodává, že žádné z těchto tří panství netvoří ideální model. Charismatické panství má platnost pouze, pokud si stoupenci panovníka dokáží udržet svůj obdiv k němu, tradiční panství podléhá pochybnostem vzhledem k dědičným nárokům na trůn a legální panství umožňuje byrokracii stát se sama privilegovanou vrstvou.

Sociální stratifikace: Vývoj, trendy

Jaká je sociální stratifikace společnosti v ČR? V porovnání s výše uvedenou koncepcí Giddense, která byla spíše obecnějšího rázu, vypadá stratifikační pojetí v České republice v 90. letech tímto způsobem:

1) Nižší, převážně nekvalifikovaná a polokvalifikovaná dělnicko – zemědělská a také hůře placená zaměstnanecká a z malé části i (neúspěšná) živnostenská vrstva – 25,4 %.

2) Nižší, spíše kvalifikovaná dělnická vrstva se středními příjmy – 17,8 %.

3) Inkonzistentní seskupení středních odborných zaměstnanců a řadových úředníků, převážně žen, s nízkými platy, které se však v domácnostech mnohdy vyrovnávají na střední materiální úroveň – 16,1 %.

4) Víceméně statusově konzistentní střední vrstva jak samostatně činných, tak odborných zaměstnanců – 24,3 %.

5) Inkonzistentní seskupení vyšších odborníků s pouze středními příjmy – 5,6 %.

6) Malá inkonzistentní skupina nematurantů s vysokými příjmy – 2,3 %

7) vyšší vrstva odborníků, manažerů a podnikatelů – 8,5 %.¹

Místo jednoduchého vzorce sociální stratifikace, jaký například podal A.Giddens, vidíme poměrně složitý, realitě bližší statusové seskupení, lišící se vzájemně rozdílnými pozicemi na několika statusových příčkách. Pro lepší ilustraci uvedu ještě graf poukazující na porovnání sociálně třídní struktury z let 1993 a 1999:

Tabulka : Sociálně třídní struktura ekonomicky aktivních mužů a žen v roce 1999 a 1993 (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Vysocí odborníci	13,4	6,4	12,6	5,7
Střední odborníci	12,5	21	10,8	19
Řadoví úředníci	3,9	19,9	2,5	18,2
Podnikatelé se zaměstnanci	5	2,6	3	1,8
Podnikatelé bez zaměstnanců	10,5	7,4	8,8	5,6
Mistři	3,5	0,4	3,5	0,7
Kvalifikovaní dělníci	24,3	7,8	26,9	8,4
Nekvalifikovaní dělníci	24,4	32,7	26,8	36,1
Zemědělci	2,5	1,8	5	4,6

¹ Zdroj: P. Machonin: Česká společnost v transformaci, 1996, první vydání

Porovnání z let 1993 a 1999 dokazují, že jak v mužské, tak v ženské části ekonomicky aktivní populace probíhají změny, které mají co do činění s restrukturalizací průmyslu, rozvojem soukromého podnikání a sektoru služeb.

Graf : Rozvrstvení ekonomicky aktivních mužů a žen podle souhrnného sociálního statusu v roce 1993 a 1999 (v %)²

Souhrnný status 1993				Souhrnný status 1999			
Muži			Ženy	Muži			Ženy
3,6			0,8	2,7			0,5
9,9			6,5	13,9			6,3
18,9			16,2	20,6			18,3
31,2			27,7	32,8			31,4
30			31,3	28,2			27,2
6,4			17,7	2,1			16,2

Na tomto modelu sociální stratifikace je zřejmé, že se situace od roku 1993 příliš nezměnila. U nižších vrstev je pouze spatřován jistý úbytek a naopak menšího nárůstu dosahuje střední třída, což dokazuje trend stále početněji zastoupené střední třídy, který je reflektovaný v ČR díky západoevropskému modelu společnosti.

² Zdroj: Tuček, 1999, *Sociální struktura a stratifikace mužů a žen (Tabulka a graf)*

Situace v ČR od začátku 90. let

Dostávám se k hlavní části bakalářského eseje, která bude tvořena ze současného zmapování elit v evropském měřítku a situaci v České republice po revolučním roce 1989. Svá východiska doložím empirickými výzkumy a trendy, které spadají do postmoderní doby a které ovlivňují dění a cirkulaci elit. Ještě než začneme, chtěl bych objasnit, že od tohoto momentu se bude práce věnovat hlavně současné, tedy postmoderní době, kdy dochází ke vzniku nového, svým způsobem ne zcela vyjasněného pozadí sociokulturních podmínek společnosti. Tyto podmínky vytvářejí prostředí utvářející vývoj elit v evropském kontextu. Nejdříve zmíním tyto vnější podmínky ovlivňující situaci v České republice zvenčí, poté se již budu zajímat změnám proběhlým na pozadí transformace české společnosti.

Proměny ve struktuře a dynamice veřejné autority v podmínkách radikalizované modernity

Jakým podmínkám se musejí přizpůsobit nové elity? Abychom pochopili vývoj elit současnosti a jeho tendenci vývoje, je nezbytné nejprve pochopit prostředí, v kterém po převratu v revolučním roce 1989 v ČR došlo. Česká republika (tehdejší Československo) muselo projít mnoha změnami ve společenském uspořádání jako například přechodu od centrálně řízené ekonomiky k tržním formám hospodářství či přechodu od etatistického režimu vládnutí k demokratickému. Další formou byl přechod směrem k liberálně demokratické občanské společnosti a jejími principy, který s sebou přináší nutnost radikální změny myšlení obyvatelstva, zatíženého podmínkami z minulého režimu. V tomto nově vzniklém prostředí dochází i k novým ideologickým směrům elit a změnám v jejich složení. Cílem této části je nastínění sociálních změn, které charakterizují situaci v ČR a okolních postsocialistických zemích. Jejím základem je přejímání úspěšně zavedených modelů západoevropských společností. Touto studií se zabývá Karel Müller v publikaci Libora Konvičky. Současné koncepce zabývající se modernizací hledají určitou rovnováhu mezi technicko-ekonomickými a sociálně kulturními zdroji růstu. Jsou obeznámeny s diarchickou

povahou moci a proto usilují o určení faktorů vyvolávajících jednak růst zdrojů a pak také forem jejich vyvažování. Tyto přístupy pak nabízejí určitou orientaci pro hodnocení střednědobých důsledků vykazujících společenské změny. V politické veřejnosti postsocialistických zemích je přijetí modernizujících přístupů blokováno ideologizujícími přístupy k otázce výhledů v oblasti sociální sféry. To je víceméně důsledkem rychlého přechodu od totalitního k demokratickému režimu. Mnohé principy lidského soužití jsou přežití a nedokáží pružně reagovat na nové nároky doby, umožnit volnou diskuzi a kontrolovat a orientovat existující zdroje. V takovémto prostředí získávají stěžejní význam instituce jako orgány zajišťující správný a řízený chod společnosti ve specifických oblastech. Jürgen Habermas se institucemi zabývá, všímá si jejich měnící se funkce v obratu směrem na masy. Strukturální přeměnu občanské veřejnosti charakterizuje rozpad starých institucí, cíl nových institucí je orientace na masové publikum, kterému se snaží co nejjednodušším způsobem zprostředkovat dílčí společenské orgány. Publicita ztrácí svou kritickou funkci (ze strany publika) ve prospěch funkce demonstrativní (princip řízené integrace ze strany demonstrujících instancí – správy, svazů a především stran). Na začátku 90. let jsou na našem území ještě stále brány na zřetel zdroje, které se zformovaly v podmínkách pozdního socialismu. Tyto zastaralé praktiky jednání na jedné straně využívaly určitou míru decentralizace či spíše rozpadu socialistického režimu a na straně druhé používaly starší formy zdrojů vycházejících ze „starých vládnoucích struktur“. V 90. letech začaly být elity tematizovány především v oblasti politických věd a sociologie a s tím byly spojeny první výzkumy v tomto oboru. Politické vědy dochází k určení následujících změn ovlivňujících politické dění:

- masivnější rozšiřování pluralitních forem politických systémů do mimoevropských kultur,
- rostoucí nároky na demokratické formy vládnutí v moderních společnostech,
- specificky dané okolnosti přechodu totalitních režimů ve střední a východní Evropě k pluralitním formám ekonomických a politických režimů.

Pokud bychom se podívali na elity v kontextu moderního evropského vědění, pak zmíníme R.A. Dahla a jeho koncepci polyarchie [Müller, 2002]. Dahl

si kromě politických elit všímá elit na bázi vlastnictví (ekonomického prostředí), vzdělání (prostředí vzdělávacích systémů a subsystémů založených na specifické kvalifikaci) a elit založených na osobních kvalitách lidí. Dahl demokracii chápe především jako „demokratický proces“, v němž se průběžně přijímají kolektivní a závazná rozhodnutí. Polyarchii člení na tři části: První polyarchii představuje veřejné shromáždění, kde má každý občan možnost politického rozhodování prostřednictvím volby zástupců. Druhou polyarchii již vytváří odborníci na veřejnou politiku v prostředí, které je již složitěji strukturované. Třetí polyarchie je prezentována nadvládou odborníků v oblasti politiky, což vedlo buď k jejímu zneužití v podobě poručnické nadvlády anebo v lepším případě k tzv. „pozorné veřejnosti“, kde dochází k postupnému přibližování laické a odborné politické veřejnosti. Dahl dodává, že do budoucna je pozice demokracie ohrožována nerovnostmi ve zdrojích, strategických pozicích a vyjednávací síle, které nejsou důsledky ekonomické pozice ale individuálních daností a schopností.

Při změně povahy lidské moci dochází ke dvěma novým okolnostem: „Za první, těžiště politické moci a jejich nositelů se již zřetelně přesouvá z psychologických dispozic do povahy intersubjektivních vztahů, strukturních okolností. Za druhé, klíčovým faktorem ovlivňujícím politickou moc je vědění a podstatným tématem se stává pojetí vztahu vědění a moci.“ [cit. in: Müller, 2002, str. 28].

Pojetí moci v sociologické perspektivě

Hlavním kritériem moci v moderní (postmoderní) době je její orientace na intersubjektivní přístupy, individualistické a subjektivně založené přístupy patří minulosti. Centrum orientace moci, jejího působení, se nachází v samotné společnosti, nikoli u jedinců. Proto je velmi důležité, aby byl ve společnosti zaveden nový, správně fungující a organizovaný sociální řád. Právě na něm závisí dynamika moci. V sociologii samozřejmě neexistuje jeden jednotný teoretický přístup k pojetí sociálního řádu, ale několik dichotomicky založených paradigmat.

T. Parsons – zobecnil praktickou zkušenost tržního prostředí a zformuloval moc jako cirkulující médium. V něm je moc svébytný, specifický mechanismus, který umožňuje zajišťovat projevy vzájemných závazností v rámci jednání aktérů a s nimi spojeným růstem sociální moci. Parsons dává do popředí legitimitu politické moci. Provoz moci vyžaduje i specifický, organizovaný sociální řád, na jehož pozadí dochází k vhodnému využívání prostředků moci. Protikladné paradigma nepředpokládá nutnost správně fungujícího sociálního řádu a zdůrazňuje samostatnost aktivních aktérů, kteří jsou znalí jak jednání svého, tak jednání druhých. Tento přístup se nazývá fenomenologický. „Fenomenologický přístup ruší rozdíl mezi sociální strukturou a kulturou, mezi mocí a věděním, dokonce i musí zrušit tuto dichotomii, aby umožnil existenci aktivního jednání“ [cit. in: Müller, 2002, str. 29]. Rozhodujícím, klíčovým pojmem fenomenologického přístupu jsou praktika jednání. Praktika jednání se skládají ze dvou složek: stálé – rutinní – kterou lze definovat jako koordinovanou rovnováhu aktérů, kteří jsou srozuměni s tématem jednání a nechtějí se od něho odchýlit. Normy jsou v tomto kontextu chápány jako veřejná entita, shoda v praktickém jednání. Základem jednání je sdílení vědění na stejném základu. Druhou složku tvoří reflexivní (transformační) moment, kdy lze dojít k novým cestám a způsobům vědění. Jeho předpokladem je právě rutinnost jako společná platforma.

Jaký je problém vztahu moci a autority? V běžném pojetí je autorita chápána jako pasivní element moci, kdy určitý autoritativní orgán prostřednictvím své funkce umožňuje uplatnění moci. I ve vztahu autority a moci existují dvě dichotomie. Funkcionální přístup trvající na legitimitaci moci, tento vztah autoritativních orgánů uplatňujících moc převrací a tvrdí, že moc musí být založena na autoritě. Dochází k tomu, že autorita přesahuje moc. Do protikladu se staví fenomenologické pojetí, které vychází z praktik a způsobů autorizace během jednání. Fenomenologický přístup dochází k tomu, že autorizace představuje delegování moci. „Delegování moci (autorizace) je prostředkem zevšeobecňování moci a jejího růstu, avšak jen v prostředí delegování důvěry, jejího růstu a zevšeobecňování“ [cit. in: Müller, 2002, str. 32]. Jedná se o více praktický přístup, neboť podobné postupy jsou patrné ve velkých koncernech a společnostech. Proces delokalizace moci je na pozadí vlivů jako je rozpad hierarchických forem

sociální organizace či proces růstu síťových a komunikačních forem organizování konfrontován s bariérami, jejichž společným jmenovatelem je obtížnost navozování a prohlubování důvěryhodnosti.

Sociologické pojetí moci je podmíněno pojetím sociálního řádu. Funkcionální pojetí chápe moc spíše jako proces postupující „od shora dolů“, jako fenomény vystupující ze zákulisí, které se pak dostávají do konfrontace se společnostmi. Fenomenologický přístup spojuje moc se schopnostmi jedince, se zručnými a znalými aktéry, kteří ji dokáží využít. Tito aktéři jsou srozuměni s daným věděním, které určuje způsob používání moci. Distribuce vědění ve společnosti je prostředkem moci, vědění tak v podstatě představuje moc. Moc lze chápat také jako jednání, které směřuje znalé a způsobilé aktéry k dosažení určitých efektů či daných cílů. Moc ve smyslu interakce koordinuje jednání, a to nejen vlastní, ale i chování a jednání ostatních aktérů, neboť moc představuje nadvládu. Nadvláda umožňuje řízení interakce právě tedy z hlediska mocenských pozic.

Provázanost elit, vznik informačních elit

V dřívější části práce jsme zmínil teorii Maxe Webera poukazující na důležitost vzniku byrokratického aparátu, jako legitimního nástroje kontroly společnosti. V dnešní době se tento model začíná dostávat do pozadí. Co je tou příčinou? Globalizační tendence moderní společnosti nutí vytvářet model, který by byl schopen uspokojit vzrůstající nároky na sdílení, komunikativnost a rychlost informací. Jedná se o obrovský tok informací, kde je nanejvýš důležitým faktorem vzájemná propojenost. „Informační a komunikační technika (IKT) představuje směr technického rozvoje s podstatnými sociálními důsledky“ [cit. in: Müller, 2002, str. 39]. Uvedenou problematikou se zabývá Manuel Castells. Srovnává dvě základní veličiny lidské a sociální existence – místo (prostor) a čas. Dochází k poznatku, že na rozdíl od minulosti, kdy byl čas nadřazen místu, je nyní místo vytrženo z kulturního, historického a geografického určení a je přeměrováno do prostoru toků, prostor je všude a zároveň nikde. V prostoru toků vzniká síť jako soubor vzájemně spojených bodů představující aktéry jednání. Díky síti si jsou

aktéři naprosto blízko, tím pádem došlo k obrovskému zrychlení komunikace, neboť je lehce dosažitelná a čas tak začíná mít v podstatě bezčasovou hodnotu. *Informační elita* dostává zprostředkující úlohu ve vztahu k sítím. Manažerské elity jsou sto ovlivňovat a orientovat sítě, její kanály. Moc tak za těchto podmínek dostává novou dimenzi. Jedná se tu už nejen o znalost vědění, ale nastupuje zde fenomén znalosti toků, informačních sítí. Za podmínek udržení kontroly uzlových bodů může být moc určujícím faktorem vlivu. Problém nastává v tom, že bývá dočasná, neboť je obrovsky složité kontrolovat proměnlivost sítí. Neustálost toků, jejich vzájemná provázanost, zohlednění nových aktérů a stále dalších zdrojů je důsledkem kumulace vědění, které lze stále složitěji uchopit. Síť charakterizují procesy exkluze a inkluze, centralizace a decentralizace. Vzniká zde velký rozkol. Na jedné straně informační tok sítí a jejich nezměrná komplexita a na straně druhé elity snažící se budovat sociální kohezi. Způsoby, jakými se snaží elity dohlížet či spíše držet krok se sítěmi, jsou ovlivňování stavu rozumění a vědění svých aktérů a vytváření vnitřního a vnějšího rozhraní určité kulturně politické komunity a identity. Elity tvoří vlastní komunitu, tzv. subkulturu. Jejím jádrem jsou „osobní mikrosítě, které projektují zájmy do funkčních makrosítí“ [cit. in: Müller, 2002, str. 41]. (Příkladem jsou například společné obědy finančníků v drahých restauracích, kde se odehrávají velká rozhodnutí). Počítače produkují skrze internet informace, které mohou podnítit svébytnou reakci k pohybům na trhu. Nastává tak situace, kdy i jiní aktéři se mohou zúčastnit mocenského rozhodování skrze sítě, tyto nižší úrovně odrážejí vyšší, vytvářejí tzv. sub – sub – komunity, jsou symbolickými aktéry moci. Tento vývoj vytváří spojování symbolických prostředí elit na celém světě a překonává historickou specifičnost jednotlivých lokalit (VIP prostory, on line systémy, homogenizace životního stylu informačních elit). Při takto fungujících globálních sítích dochází však k přeměně vztahu mezi prací a kapitálem. Kapitál má globální charakter, zatímco práce bývá lokální. Není tedy překvapením, že síťováním kapitálu se mění povaha práce samotné. Ta je ve svém projevu diverzifikována a rozčleněna ve své organizaci. V tvorbě identity samotné práce tak ztrácí svou identitu, je individualizována ve své povaze, výkonu, podmínkách a cílech. Důsledkem toho nastává ztráta určení nerovnosti. Vztah kapitálu a práce stále existuje, ale liší se podle:

- Prostoru toků – v něm působí současnost času počítačových systémů, nachází se zde zdroje akumulované, generické práce, kterou řídí aktéři

abstraktních síťových systémů, a to z pozic virtuálních globálních sítí. Činí tak prostřednictvím globální koordinace a logiky kapitálových toků. Jsou to zástupci informační elity.

- Prostoru míst – kde vzájemně působí měřítka hodinového času každodenního života a zdroje specializované práce, které jsou sto sledovat logiku kulturních hodnot lidské zkušenosti a na jejím základě pružně reagovat a produkovat vhodné informace.

Stále větší důraz bývá kladen na porozumění kontextu informací v tocích. V tomto místě je důležité uvědomit si první novou vlastnost elit, která se začíná stále více prosazovat. Jejimi nositeli jsou informační elitáři, tedy aktéři způsobili orientace v komplexním světě sítí. Takto vzniká nově pojatý druh moci, který je závislý na způsobu správného uchopení a nakládání s informacemi. Spor se již neodehrává mezi dělnickou třídou a kapitalisty, ale logikou hyperprostoru kapitálu a existenčním prostorem pro obnovu lidské zkušenosti. Nachází se zde však jedno úskalí – a to prozatímní neexistence normativního orgánu či pravidel řízení (sociálního řádu). Mistrovská schopnost se rozezná právě podle míry způsobilosti aktéra rozpoznat relevantní informace od scestných.

V takto pojatém společenském prostředí dochází k potlačení významu politické elity jako hlavního zdroje moci a stále více jsou zdůrazňovány elity ekonomické (industriální, finanční a manažerské). „Oslabování úlohy politických elit představuje významné téma diskusí o sociálních důsledcích modernizačních a globalizačních procesů.“ [cit. in: Müller, 2002, str. 42]. Spatřujeme dvě tendence, dva vlivy, odrážející se v demokratické společnosti současnosti. První představuje kapitalistický ekonomický systém (jehož toky působí globálně). Druhý vytváří politický systém (jehož toky jsou vázány na jednotlivé národní státy). Otázkou tak zůstává jakým způsobem lze formulovat a dosáhnout prostředků demokratických procesů, které by byly v souladu s globalizačními a ekonomickými procesy dnešní doby a které by navíc umožňovaly tvorbu jisté nadnárodní solidarity. Klíčem k projektu celkové politické globalizace nejsou vlády, ale sociální hnutí a nevládní organizace. Habermas předkládá návrhy vedoucí k udržení kroku hospodářské politiky v rámci globalizačních tlaků. Ty tvoří podpora výzkumu a vývoje, rozvoj vzdělání a kvalifikace pracovních sil a podpora trhu práce a jeho flexibility.

Podoba prostředků vynucených globalizací bude záviset na míře vlivu faktorů jak univerzalizujících, tak i lokalizujících. Prostředí ovlivňovaná IKT umožňují přenos symbolického vědění do audiovizuálního hypertextu. A protože jsou tyto informace uváděny v odlišných mediálních žánrech i lokalitách, stávají se mediem politiky a ta se odehrává v současnosti v médiích. Média se stávají nositelem, prostředníkem politiky.

Všechny tyto nové vlivy a tendence směřují k opětovnému napětí mezi elitou a masou, neboť zmíněné post-industriální prostředky jaksi potlačují a zeslabují střední třídu z její klíčové neutrální pozice ve společenské stratifikaci. Masa odráží každodennost, bývá spojována s lokalitou a dokonce i specializovanými znalostmi, zatímco elity využívají neustálé mobility v prostředí globalizujícího se prostoru sítí. Vznikající napětí je tak důsledkem nově vzniklé společenské situace ovlivněné globalizací. Postindustriální prostředky se výraznou měrou podílí na růstu rozmanitosti forem, a to je příčinou kulturní stratifikace elity i masy. Podstatným aspektem elit však není jejich stratifikační uspořádání řídicích složek, ale schopnost komunikativního jednání a třídění vhodných a přesných informací vedoucích k dovednosti vytvářet sítě komunikace a koordinace možných rizik globalizačních procesů. Všechny tyto zmíněné jevy se týkají i české společnosti, jedná se o vlivy, které na ČR působí zvnějšku. Situace v naší republice se však paralelně na těchto jevech musela oprostít od měřítek a hodnot socialistické společnosti a přijmout hodnoty spojené s demokracií. O přechodu ČR ze socialistického na demokratický stát bude věnována další část bakalářského eseje.

Přeměna české společnosti

Jaké důsledky pro českou společnost a utváření elit měl revoluční rok 1989? Co přinesla porevoluční doba a jaké sociální dopady měla na vývoj elitního uspořádání? V období po roce 1989 došlo k úplné výměně politické elity a zejména jejího jádra, mocenské složky. Příčinou této změny byly jak vnější politické trendy, tlaky a sociálně ekonomické procesy v zemích všech postkomunistických zemí východní Evropy, tak vnitřní procesy sociálně ekonomické a výrazné politické aktivity domácích politických stran. [Machonin, Tuček, 2002]. Primárním jevem při přechodu socialistického typu společnosti na kapitalistickou je vznik konceptu sociální stratifikace, což značí přechod od nivelizované společnosti směrem ke společnosti majetkově a mocensky různorodé. Za minulého režimu byla situace zcela odlišná. Vedoucí společenskou vrstvu tvořily tzv. *nomenklaturní kádry*. Jednalo se o řídicí pracovníky na střední či nejvyšší úrovni, tzn. od úrovně vedení menšího podniku včetně řídicí funkce na úrovni obvodního, okresního národního výboru či krajského národního výboru. Dynamiku procesu změny chápeme jednak jako sociální, psychologické, ideologické a politické tlaky, které vykonávaly jednotlivé postkomunistické země tentokrát již s určitým odstupem a nevolí vůči komunistickému režimu, toužící se adaptovat na podmínky nové, související s demokratickým uspořádáním. Druhý vliv je pak vytvářen aktivitami jedinců ze všech zmíněných oblastí, zainteresovaných na odstranění pozůstatků starého režimu a jeho nahrazením systémem zcela odlišným, otevírajícím novým možnostem. V České republice byla na konci 80.let nomenklatura se svou kolaborantskou tváří zcela izolována od obyvatelstva země, ztratila své monopolní postavení, tím i podporu. Stará elita nebyla schopna připustit svou prohru, natož si vůbec určitým způsobem představit přeměnu na rozmanité sféry elit charakterizující demokratické klima. Pojdme se nyní ještě vrátit ke vnitrostátní situaci. Poté, co došlo k překonání totalitně byrokratických politických bariér spolu s příkazovou ekonomikou a nastolení nového parlamentního demokratického systému s rozšířením tržně ekonomických principů a rozmachu celé řady svobod (svoboda projevu, shromažďování, volby...), se začala projevovat ekonomická krize. Ukázalo se, že principy tržní společnosti byly v první etapě vývoje transformace špatně zakotveny. Do čela

politické vlády se dostali sociální demokraté, kteří se snažili o to, aby neutěšenou situaci počátku 90. let, způsobenou omyly a přehmaty, dostali do určitých směrnic. Vystaly však problémy nové, na které bylo velmi obtížné reagovat, jako například masová nezaměstnanost, demografická krize, platová diskriminace odborníků ve státní sféře či otázka sociálně dostupného bydlení mladých rodin. V žádném případě nevznikla tedy společnost, která by odpovídala požadavkům liberalismu. Česká republika je tak v rámci sociálních nerovností značně heterogenní, či hybridní, jak užívá termín Machonin. Machonin rozlišuje tři typy vertikální sociální diference:

1) zděděného a stále udržovaného rovnostářství – udržuje středně a vysoce odborně kvalifikované pracovníky odvětví závislých na státním rozpočtu ve spodní části společenského žebříčku

2) jen přiměřeně se odvíjející a tudíž spravedlivě zásluhové diference ve prospěch kvalifikovaných a pracovně úspěšných lidí

3) nepřiměřené, polárně vyhocené třídní sociální diference, vzniklé v návaznosti na postavení určitých jedinců, kteří dosáhli nezaslouženě vysokého postavení nemorálním způsobem či nelegálními prostředky a jedinců, jež spadli do chudoby. Skupina lidí, která dosáhla vysokého společenského postavení na základě nepřiliš čistých či dokonce nelegálních prostředků, je nazývána jako zbohatlíci či „snobové“.

Ekonomické elity ČR

Vzhledem k předchozímu textu, kde jsem zmínil existenci tzv. zbohatlíků, je nyní nutné objasnit, kde se v sociální stratifikaci tato nově vzniklá skupina nachází. Je zde patrný velký nesoulad mezi několika klíčovými faktory určujícími povahu elit. Machonin uvádí termíny statusové konzistence a inkonsistence. Co přesně určují? Statusová inkonsistence označuje výrazný nesoulad dílčích statusových dimenzí, jako je vzdělání, příjem a postavení v řízení. Tento nesoulad je spatřován u osob, u kterých materiální a mocenské postavení překračuje jejich skutečné kvalifikační předpoklady a pracovní zásluhy. Sem spadá ona výše zmíněná skupina rychle zbohatlých lidí, kteří ať již legálními či nelegálními prostředky využily děr v tržním prostředí. Ještě početněji je však ve společnosti

zastoupen opačný efekt, tedy když materiální úroveň lidí a jejich podíl na řízení chodu společnosti je hluboko pod jejich pracovních kvalifikací a kulturní úrovni. Zde vzniká problém možné nedostatečné kvalifikace v řídicích funkcích koncernů a společností. V 21. století se tato nerovnost pod rostoucí konkurencí stále snižuje, neboť dochází k přetlaku na špičkové pozice, kde je naprosto rozhodující výborná kvalifikace ve specificky daném profesním oboru a naopak vede k opačným problémům (např. neschopnost vysokoškolských absolventů najít kvalifikovanou práci v oboru). Opačným jevem než statusová inkonsistence je statusová konzistence, při níž jde o skupinu lidí, u kterých jsou atributy jako peněžní příjem, kvalifikační úroveň či postavení v řízení víceméně v souladu s teorií tříd a jejich sociálním uspořádáním. V české společnosti převažuje statusová inkonsistence, která má navíc sklony k radikalizaci psychologických náhledů aktérů. Skupina lidí, kteří dosáhli vysokého ekonomického postavení bez odpovídající kvalifikace mívá sklon k radikální obhajobě svých pozic a stávajícího uspořádání a ke kritice pokusů o jakoukoli změnu. Naopak ti, kteří dosahují vyšší odborné způsobilosti než příjmového postavení, se často a někdy i radikálně uchylují ke kritičnosti vůči současným sociálním poměrům.

Nyní vyvstává otázka, jakým způsobem se nová elita dostala k moci, zdali způsob její legitimizace je v souladu s normami a morálním kreditem. Již ke konci 80. let docházelo k silným tlakům směrem k nomenklaturním kádrům, které požadovaly odstranění „starých kádrů“ a nastolení nového řídicího uskupení schopného reagovat na komplexní požadavky v oblasti politické, ekonomické a kulturní. Odpověď poskytují dvě známé a uznávané hypotézy popisující konstituování nových polistopadových elit ve východní Evropě. Jedná se o teorii *reprodukce elit a cirkulace elit*. Někdy bývá doplňována ještě třetí teorií tranzitivnosti. Reprodukce elit představuje proces víceméně plynulé adaptace starých socialistických elit na nové podmínky, změnou politického systému se nemění rezervoár elit, mění se pouze jedinci. Reprodukce elit je patrná hlavně v ekonomické a politické sféře. Teorii cirkulace elit jsem zmínil na začátku práce u pojetí Vilfreda Pareta. Jedná se o dynamický prvek společnosti, kdy elity ve společnosti „nemají nic jisté“, dochází k jejich obměňování co se řídicích postů týče a i možné přeměně funkcí v závislosti na měnících se společenských podmínkách, v souvislosti s vývojem ČR směrem od komunismu k demokracii.

Tranzitivní teze zahrnuje skupinu lidí, kteří se vzhledem ke komunistického režimu i přes své možné tvůrčí či kvalifikační schopnosti neprojevovali, avšak nyní se dostali ke zcela novým možnostem, které - většinou hojně – využívají. Již jsem dříve naznačil, že ve společenském prostředí přeměny poměrně často docházelo k nelegálním praktikám a obcházení zákonných norem. Tyto praktiky představují hlavně praní špinavých peněz, daňové úniky, pašování či zneužívání mocenských pozic k jevům jako korupce či využívání mezer v legislativě

Jan Vláčil se ve své studii *Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů* zabývá kvalitativním šetřením změn v postavení a orientaci nově se ustavujícího managementu. V letech 1993 – 1994 proběhlo kvalitativní šetření, v jehož rámci byly provedeny rozhovory s 60 vrcholovými a personálními manažery a stejným počtem odborových funkcionářů a řadových zaměstnanců velkých a středních průmyslových podniků. Cílem byla komparativní analýza výchozí situace, která měla vést k podrobnějšímu popsání a určení změn charakterizující společenskou transformaci. Situace za předchozího režimu poukazovala na prvky socialistického postavení managementu podniků, které tak bylo determinováno hlavně politicky a nemohlo být zdola jakkoli ohrožováno. Spíše než prosperita a celkové hospodářské výsledky se pohlíželo na strategicko-politický význam podniku. V takovém prostředí se ve velkém měřítku vytvářela nedůvěra, a to jak z pozic mocenských, tak podřízených. K výrazným zdrojům nespokojenosti patřil konflikt zájmů mezi managementem velkých podniků a byrokratickým aparátem centralizovaného státu. V tomto prostředí počaly krystalizovat první požadavky ekonomických zájmů sociálních skupin, které spatřovaly ideál v západních demokratických zřízeních, například ředitelé se snažili o přeměnu v myšlení na manažery západního typu. Tento proces, který se snažil o uplatnění přeměny socialistických podniků na kapitalistické, nakonec tvořil rozhodující sílu vedoucí ke zlomení socialismu. Během přechodu je tak vznik nové politické síly doprovázen přeměnou některých námezdních manažerů ve vlastníky nebo spoluvlastníky podniků, dále vznikem podnikatelských svazů nahrazující samostatné ekonomické aktéry. Dochází k formování nové „business – class“, a to i přesto, že státní byrokracie má pořád ještě zájem na udržení centrální regulační moci a velké podniky na zachování monopolního postavení. Podobný vývoj je spatřován i co se řídicích funkcí týče, které jsou zastupovány manažery.

To je jednou z příčin, proč dochází k tomu, že zhruba dvě pětiny nynějších manažerů se rekrutují z ekonomické elity předchozího režimu. Počet příslušníků, kteří tzv. propadli, je nízký, to dokazuje, že většina osob zastupujících ekonomickou elitu zůstala u svého postavení i po transformaci. „Modální věk staronové ekonomické elity je 55, nové 45 – 49, což vyvrací představy o radikálním nástupu mladých, minulostí nezatížených a moderně kvalifikovaných manažerů“ [cit. in: Vláčil, 1995, str. 437]. Výzkumy ukazují, že více než polovina nově utvořené elity byla již v roce 1989 ve vyšší řídicí funkci a třetina nové elity měla již v roce 1988 úzkou vazbu na tehdejší ekonomickou elitu. Na pozadí těchto faktů je nutno dodat, že dochází k přeměně politického kapitálu v ekonomický, který však nijak nemění skutečnost, že i přes rekrutaci manažerů stále nedochází v tomto období (začátek 90. let) k rozhodovacím možnostem samotných manažerů. Důvodem je spletnost meziosobních a skupinových vztahů mezi skupinou manažerů a přetrvávající nejednoznačnost pravidel ekonomické hry. K hlavním bariérám probíhající restrukturalizace podniků patří kvalifikační a osobnostní předpoklady manažerů. Změna kvalifikačních předpokladů manažerů se objevila ve zcela nových nárocích na jejich myšlení a chování. Nároky byly vyvolány postupnou orientací podniků na zahraniční obchod, kde se hlavně zpočátku projevovala nezkušenost a nedůvěra elitních manažerů. Bylo jasné, že pokud se mají čeští manažeři vyrovnat elitním západním špičkám, bude důležité přijmout jejich osvědčené způsoby vedení a fungování korporací. Nové požadavky tak směřovaly od:

- Od poslušnosti vůči diktátu iracionálního státního plánu ke schopnosti individuálního sebeprosazení, koncepční tvořivosti, flexibility a umění přijímat riziko a nést zodpovědnost.
- Od bilancování dosažených výsledků k organizovanému plánování a dlouhodobým strategiím.
- Od přesouvání zodpovědnosti na jiné instituce k dělbě pravomocí uvnitř podniku.
- Od hierarchicky autoritativního či kolektivního k participativnímu stylu řízení.
- Od vyhýbání se sociálním konfliktům k jejich překonávání v rámci prospěchu implementované strategie a stanovenému cíli firmy.

- Od snahy získat podporu osazenstva k meritokratickému uplatňování požadavku zvýšeného výkonu.
- Od požadavku loajality podřízených k vlastní osobě k podpoře jejich prestižní identifikace s firmou.
- Od technické orientace na výrobu k orientaci na lidský kapitál podniku, organizační invenci, zefektivnění práce, novým postupům, brainstormingu.
- Od kulturně zakotvené tradiční skromnosti či protipólu arogance neodborníka k sebevědomému vystupování a komunikačně zvládanému obchodnímu jednání.

Uvedené požadavky představují spíše ideální stav, k jehož snaze o přiblížení a následné realizaci dopomohly hlavně zahraniční investoři, kteří v České republice začali budovat síť poboček nadnárodních korporací. Tím dospěly (a stále ještě dospívají) manažerské elity k modelům nastolených v západních společnostech. V tomto směru došlo k výraznému pokroku. Nástup zahraničního managementu přinesl potřebné „know how“, avšak částečně zdiskreditoval ty členy českých vedení, kteří na něj pasivně spoléhali. Zahraniční management zracionalizoval organizaci práce, ale také svým dominantním postavením vyvolal nespokojenost a hostilitu osazenstva. Pro určení sociálně-politických postojů a orientací osob pracujících v podnicích byla určena dichotomie paternalismus – liberalismus. Paternalismus žádá po podpůrných intervencích státu, zejména po centrálním vyrovnávání hospodářských podmínek, ochraně před zahraniční konkurencí či podpoře exportu. Liberalismus se přiklání naopak ke konkurenci ve všech ekonomických odvětvích, k zavedení individualizovaných kontraktů, odměn a industriálních vztahů. Liberalistické paradigma má tendenci spatřovat zdroje problémů a jejich řešení v nejbližším, sobě ovlivnitelném okolí, zatímco paternalistické naopak ve vzdálenějším a neovlivnitelném podnikovém prostředí. Manažeři vyznávající obě paradigma mají rozličné postoje vzhledem k postavení manažerů a odborů. Dávají najevo, že vystupují ze stínu odborových organizací, ale zároveň dochází k obecnému přesvědčení, že podnikové odbory by jim měly v zájmu osazenstva pomáhat v určitých oblastech. Nepřátelský postoj manažerů vůči odborům lze spatřovat ve velkých podnicích, jejichž odborové organizace ovlivňují veřejné mínění.

Pokusme se shrnout postavení nové manažerské elity. V reakci na nově přijaté západní kapitalistické způsoby řízení podniků a korporací nelze vyčítat manažerům odlišné ideologické postoje v řízení. Jak liberalistická, tak paternalistická dimenze odrážející nestejnorodé prostředí manažerských elit, může do budoucna zakládat věcnou diskusi o společném hledání oboustranně přijatelných kompromisů, upevňovat dosavadní sociální smír a směřovat k partnerství. Pokud bychom se měli zaměřit na samotné představitele ekonomických elit, pak jimi jsou vysoce postavení ekonomičtí činitelé podniků a společností velkého průmyslu s využitím spíše moderních než tradičních služeb (zde náleží služby finanční, obchodní, informační, právní a technologické). Dále vlastníci a spoluvlastníci, členové dozorčích a správních rad a vedoucí manažeři. Přeměna celonárodní elity dodnes není zcela dokončena.

Rekrutace parlamentní elity v 90. letech

V této části se budu věnovat vývojem a jednotlivým modelům rekrutace elit. První změnou, která se odehrála v zákonodárných orgánech po 17. listopadu 1989, byla tzv. kooptace poslanců, která na základě dohod mezi jednotlivými politickými stranami určovala počet poslanců v zákonodárném sboru. V lednu 1990 byl přijat Ústavní zákon, kvůli kterému mohli být poslanci odvoláni na základě rozhodnutí ústředních orgánů moci. „Celkem bylo obměněno 48 % poslanců Federálního shromáždění a 32 % poslanců České národní rady“ [cit. in: Seidlová, 2002, str. 47]. Po celá 90. léta byl v českém Parlamentu patrný proces institucionalizace a profesionalizace politické elity. Mezi vládními, parlamentními a vysokými stranickými elitami docházelo k vysoké fluktuaci poslanců. Ve snaze uchopit co nejlepším způsobem problematiku vývoje politické elity dobře poslouží studium a analýza poslanců, zjištění jejich kvalifikace, životní dráhy a porovnání rekrutačních vzorců parlamentních elit spolu s komunistickým režimem.

Teoretické modely – již od 70. let 20. století existují čtyři alternativní modely vyjadřující přístup k elitárním pozicím, a to pomocí kombinací vztahu vzdělání a sociálního původu.

1) Model I.: Původ a vzdělání určují možnosti obsadit určité elitární pozice. Oba tyto vlivy, původ a vzdělání, jsou na sobě nezávislé.

2) Model II.: Sociální původ určuje stupeň dosaženého vzdělání a tím příležitost získat elitární pozice.

3) Model III.: Dokončené vysoké vzdělání i příležitost obsadit elitární pozici jsou určeny sociálním původem. Mezi vzděláním a elitárním statutem neexistuje souvislost.

4) Model IV.: Sociální původ ovlivňuje výši ukončeného vzdělání a příležitost získat elitární pozici. Vedle toho existuje vlastní efekt působení původu na elitární status.

Jedním z hlavních důsledků modernity je snaha o distribuci mobilitních příležitostí nezávisle na sociálním původu. Rozhodující vliv je utvářen sociálním kapitálem. Této situaci přesně odpovídá model I. a II. Model IV. zahrnuje omezení individuálního výkonu ve prospěch sociálního původu, zmírňujícím faktorem je u něj však vzdělání. Model III. Je protichůdný k demokratickému stanovisku.

Nyní vyvstává otázka, jakou roli hraje v postavení poslanců a senátorů vzdělání. Stupeň dosaženého vzdělání je jedna z hlavních charakteristik, které ovlivňují rekrutaci poslanců a senátorů. Od 90. let dochází ke stále vzrůstajícímu tlaku požadujícímu ukončené vysokoškolské vzdělání poslanců a navíc začíná stále větší měrou rozhodovat i typ vzdělání. Celkově vzrostl počet poslanců, kteří absolvovali společenskovední, přírodovědné a technické (sem spadají i ekonomické) vysokoškolské obory. Vedle vzdělání hraje důležitou roli předchozí politická praxe, která dává poslancům lepší předpoklady pro získání úspěšného místa. „Před zvolením do parlamentu ve volbách 1992 mělo s politickou prací na různých úrovních v letech 1948 – 1992 zkušenost 59 % poslanců českého parlamentu. Poslanci začínali svou veřejnou kariéru spíše až po roce 1989 (50 % poslanců). Zkušenost s veřejnou funkcí z období před rokem 1989 mělo před svým zvolením asi 10 % poslanců. Počet těchto poslanců a senátorů klesá (v roce 1993 to bylo 24,2 % dotázaných poslanců, v roce 2000 již jen 4,5 % poslanců a 5,8 % senátorů)“ [cit. in: Seidlová, 2002, str. 51]. V letech 1996 –98 ve volebním období výrazně přibýlo zkušených poslanců, šlo tedy převážně o získané

zkušenosti po roce 1990 s tím rozdílem, že poslanci dosahovali v daném období přeci jen vyšší praxe než senátoři. Též dochází k tendencím poukazující na vzrůstající zkušenost poslanců v oblasti místní či regionální politiky. Tak například v roce 1993 to bylo 5,5 % poslanců, zatímco v roce 2000 se jednalo již o 32 % poslanců a 18,5 % senátorů. Praxe hraje rozhodující roli při vstupu do politických kruhů, bez ní je účast na nejvyšší politice prakticky nemožná. Jedinou výjimku tvořila v roce 1998 Unie svobody, která přivedla do parlamentu několik poslanců bez dřívější politické praxe.

Vedle vzdělání a praxe existuje ještě jeden faktor, který ovlivňuje elitní status parlamentní elity. Tím, že na přelomu 80. a 90. let došlo ke společenské transformaci, vznikly i nové politické (parlamentní) elity. Jedná se však již o dobu čítající téměř jednu generaci a proto je pravděpodobné, že v blízké budoucnosti začne mít vliv na elitní status i sociální původ. Podmínkou která umožní, aby se tomu tak stalo, je faktor dospívání, kterého musí v tomto smyslu dosáhnout děti nové střední a vyšší střední třídy. I přes tento vliv bude mít však vzdělání rozhodující vliv, neboť závislost elitního statusu je a i nadále bude na tomto faktoru klíčová.

Narůstající nároky na vzdělání jedinců není patrné pouze u politiky, ale ve všech lidských oblastech. Vzdělání představuje stěžejní kvalifikační předpoklad pro elitní postavení v české společnosti (myslí se tím jak elity politické, tak ekonomické i kulturní). Tento trend dokládám grafem:

Tabulka - Struktura vzdělání ekonomicky aktivních mužů a žen v roce 1999 a 1993* (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Základní	2,5	9,3	13,3	24,7
Vyučení nižší	20,9	19,4	23,2	15
Vyučení vyšší	25,2	14,4	26,8	17,8
Maturita nižší	16,4	33,8	10	27,9

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Maturita vyšší	19,3	11,3	13,4	6
Vysoká škola	15,7	11,8	13,3	8,9

* údaje z výzkumu *Sociální stratifikace ve východní Evropě*, [Tuček, 1999].

Kulturní elity ČR, vliv medializace

Kulturní elita má široké zastoupení. Můžeme do ní počítat vynikající tvůrce, šířitele duchovní kultury – významné vědce, pedagogy, umělce, vynálezce, lékaře, duchovní, tvůrce veřejného mínění, pracovníky sdělovacích prostředků a v neposlední řadě lidé tvořící showbiznys. Kulturní elita je ve společnosti tvořena duální povahou duchovní kultury. V přírodních a technických vědách a ve většině uměleckých oborů včetně showbiznysu mají za nových podmínek společnosti dané transformací rozhodující význam na postavení člověka jeho profesionální kvality (označované jako kulturní kapitál). Odlišně je tomu u společenskovedního poznání, literatury či žurnalistice, kde hraje rozhodující úlohu jejich ideologické a politické pozadí a z nich odvozený význam [Machonin, Tuček, 2002]. Společensko-politické přeměny dost často urychlovaly procesy generační změny. Nejvíce je tomu patrné u sdělovacích prostředků, které si svou nezávislost budují na základě generačních a kvalitativních přeměn. Avšak na druhou stranu hlavně u umělců a showbiznysu dochází kromě generační obměny i ke značné setrvačnosti, která je odrazem ze strany podpory široké základny mas. Obory jako školství, literatura či výzkum a vývoj byly na počátku 90. let znevýhodňovány, neboť doplácely na restriktivní monetární politiku, jejímž důsledkem byla ekonomická, finanční a personální decimace. Důsledky této stagnace se projevují i dnes, mj. v obtížném řešení problémů rozvoje vysokého školství a kvalifikace učitelských sborů, kde přeci jen platové podmínky nedosahují kvalifikačním nárokům kantorů a proto dochází například k tomu, že mnoho kapacit vyhledává a upřednostňuje své zaměstnání spíše v praktické oblasti trhu. Týká se to především

vysokoškolských učitelů s ekonomickým a právním zaměřením. Na příkladech rozdílných kulturních elit lze vyzorovat, že řada jejich oborů se neskládá pouze z osob svobodných povolání či samostatně činných, ale naopak spíše z různých personálně početně obsazených odvětví či resortů, které jsou ještě více než například ekonomické elity finančně závislé na obcích, regionech či státu. „Obměna kulturní elity, z povahy věci spíše postupná, byla tedy urychlena jednak politicko-ideologickými změnami, jednak restriktivními ekonomickými tlaky.“ [cit. in: Machonin, Tuček, 2002, str. 28]. Na druhé straně možnost svobodného projevu slova dala podnět ke vzniku širokého pole svobodných názorů, které někdy svou nonkonformní povahou a nekonvenčními kulturními aktivitami měly tendenci se stavit vůči novým společenským poměrům. To je celkovým důvodem obtížné zmapovatelnosti kulturních elit. Uvnitř kulturních elit vznikají velké diference, a to jak po stránce generační, tak věcně podmíněnými rozdíly v přístupu elit humanitních a uměleckých vůči elitám vědeckým, technickým či náboženským. Tyto diference a třecí plochy přispívají spíše k fragmentaci než duchovnímu sjednocení, kulturní elita je elitou do značné míry roztržštěnou a neucelenou.

V dřívější části práce byla tematizována problematika tzv. informačních elit, které se vytváří v prostředí postmoderní společnosti. Tyto elity vznikají z informačních kanálů, které jsou propojeny komplexním systémem sítí. Vedle informačních elit existuje ještě jeden důležitý směr, který ovlivňuje a formuje společnost a přispívá tak k mocenskému vlivu. Jedná se o média a s nimi spojenou problematiku medializace. Média se dostávají do širšího povědomí s nástupem tisku, hlavně pak rozhlasu, televizního vysílání a internetu. Jakým způsobem dochází k tomu, že média mají se stále více prostředky publicity takovou moc? Hlavní vliv médií je spatřován v jejich vizualitě, v tom, že dokáží ovlivnit velký počet čtenářů, posluchačů a diváků, tedy masy. John B. Thompson se ve své knize *Média a modernita* mimo jiné zabývá i vztahem mezi médii a mocí. Hlavním pojítkem tohoto vztahu je problematika zviditelňování. Zviditelňování tvoří tradiční model publicity. V tradičních společnostech docházelo k hromadným shromážděním na tržištích či ještě dříve na náměstích starověkých řeckých států. Jednotliví účastníci si vyměňovali své názory tváří v tvář. Dnes je situace zcela odlišná. Rozvoj různorodých komunikačních prostředků dává vzniknout novým

formám publicity, u kterých dochází k jednotě prostoru a času. Rozhlas, televize a především elektronická média vytvářejí nový typ zviditelnění publicity. Jedná se o „prostor zviditelnění“, který je charakteristický tím, že je místně nezakotvený, nedialogický a otevřený. V tomto prostoru jsou uplatňována mediovaná symbolická sdělení, která může přijmout velké množství nepřítomných lidí, kteří toto sdělení přijímají. Zmínili jsme, že se jedná o prostor, který je místně nezakotvený. Povaha nezakotvenosti mediálního prostoru tkví v tom, že není svázán jakýmikoli konkrétními časoprostorovými umístěními. Prostor představuje volné místo, oblast příležitostí, v níž se objevují symbolická sdělení. Tato oblast je ale zároveň charakteristická tím, že v ní nedochází k interakcím (výše zmíněný nedialogický charakter), její pole působnosti je neomezené, představuje potenciálně globální rozsah. Prostor publicity je především zcela otevřený, jedná se o tvořivou a nekontrolovatelnou oblast, v níž je možné uplatňování nových symbolických forem. Tyto formy s sebou přináší nové výjevy či dosud skryté informace.

Takto uchopený výklad nám dává jistý vhled a objasnění, co se zviditelnění týče. Je to především velký boj o to „být viděn“. Být viděn, slyšen a prezentován v prostoru, který není místně určen. Je mylné se domnívat, že by tento boj za zviditelnění představoval okrajový rys společnosti – naopak – jedná se o akt zcela ústřední. Příkladem může být rozvoj sociálních hnutí, které dosahují masových měřítek právě díky médiím. „Získáním určitého stupně viditelnosti v médiích je možné dosáhnout toho, aby nároky a zájmy konkrétních lidí alespoň do jisté míry uznávali i ostatní.“ [cit.in: Thompson, 1995, str. 197]. Snaha o zviditelnění může způsobit sled událostí, které se mohou odehrávat nezvladatelnou rychlostí. Příčina je spatřována v možnosti dopadu určitého mediálního přenosu na jednotlivce, na jeho osobní problémy, nesrovnalosti. Stejným negativním způsobem mohou média ovlivnit i pocit nespravedlnosti u mas. „Média dokáží politizovat každodennost tím, že ji zviditelní, umožní ji pozorovat, a to způsobem jenž byl dříve nemyslitelný. Tím mění každodenní událost v katalyzátor jednání, které daleko přesahuje hranice bezprostředního prostoru, v němž se daná událost odehrála.“ [cit. in: Thompson, 1995, str.197]. Thompson dále uvádí, že samotné zviditelnění prošlo jistou transformací. Reaguje na pojem panoptikum zavedený M. Foucaultem. Foucault pojem panoptikum převzal od J. Benthama, který v roce

1791 navrhl ideální typ vězení, ve kterém budou všichni vězni pod permanentní ochranou jednoho strážníka (takové vězení by mělo kulatý půdorys, uprostřed něho by se nacházel strážník, který by měl přehled o všech celách – ty by navíc měly okna jak ze zadní, tak i z přední strany). Foucault myšlenku panoptika převzal do sociologické dimenze proto, aby přiblížil vztah mezi mocí a zviditelněním. Považuje takový „monitorovací“ model i za prostředek organizace mocenských vztahů v moderní společnosti. Nazývá ho *panopticismus*. Odůvodňuje ho tezí, že jednotlivci se stále častěji ocitají v nově uzpůsobeném uspořádání moci, ve kterém hrálo prim zviditelnění jako prostředek řízení a kontroly. Thompson se staví do opozice vůči Foucaultovu názoru, neboť tvrdí, že vliv médií zapříčinil stav, kdy dochází k rozvoji komunikačních prostředků, které „nabízí velkému množství lidí příležitost, aby sbírali informace o poměrně malé skupině – a současně této skupince umožňuje vystupovat před mnoha lidmi.“ [cit.in:Thompson, 1995, str. 110]. Díky médiím jsou zviditelněni ti jedinci, kteří jsou u moci a nikoli ti, na nichž je moc vykonávána. Thompsonovo pojetí je tak zcela opačně pojaté než Foucaultovo panoptikum, které předpokládá malou skupinu jedinců schopnou ovládat velký počet lidí, kteří jsou vystaveni permanentní viditelnosti.

V dnešní době se boj o zviditelnění odehrává nejen v médiích jako je tisk či rozhlas, ale především ve vizuálních médiích jako je televize či internet, které působí na nejnižší lidskou úroveň percepce. Přesto, nebo spíše právě proto, jsou nejjednodušším a nejrychlejším zdrojem mocenského vlivu upřednostňovaného prostřednictvím médií. Následující část bakalářského eseje pojmám spíše jako úvahu či zamyšlení nad důsledky mediálních elit, jednak proto, že lze problém velmi těžko empiricky podchytit a také proto, že se jedná o skupinu jedinců ve společnosti zcela novou. Televize umožňuje prostřednictvím soutěží, jakými jsou například „Vyvolení“ či „Česko hledá superstar“ zviditelnit tu část populace, která patří pouze a jen k masám. Tím nejzajímavějším momentem nově vzniklých „elit“ je skutečnost, že diváci jsou imponováni osudy lidí, kteří pocházejí ze stejného, všedního prostředí, kteří mají podobné každodenní starosti, kteří dokáží být i přesto výjimečnými, známými tvářemi a obletovanými hvězdami na vrcholu slávy. Tito jedinci, můžeme je nazvat celebritami, jsou poměrně zvláštní kategorií mediální či kulturní elity, neboť nevykazují byť jedinou privilegovanou vlastnost charakteristickou pro elitu. Nejsou ovlivněni majetkem, původem či mocí svých

rodin, těsně před tím, než se stanou slavnými, nedisponují jakoukoli mocí, majetkem či kulturním kapitálem. Své pozice dosáhnou pouze prostřednictvím zviditelnění, kdy se během velmi krátké doby dostanou do podvědomí mas společnosti. Uvedený příklad je markantním projevem mediální elity založené na zviditelnění. Můžeme se pouze domnívat, že počet takovýchto jedinců se v budoucnu ještě zvýší.

Závěr

Bakalářský esej se snaží o jakýsi systematický monitoring, jehož hlavním cílem je popsání vývoje elit v postmoderních podmínkách české společnosti. Hlavním autorovo záměrem je bližší popis změn proběhnutých za podmínek transformace české společnosti, jejíž začátek se datuje k 17.11.1983 v kontextu vnějších vlivů, které ovlivňují společenské dění u nás. Vývoj elit v České republice byl a je ovlivňován faktory nejen vnitřními, ale i vnějšími. K pochopení vnitřního dynamismu je zapotřebí bližšího pochopení okolního prostředí a sociokulturních podmínek, do kterých jsme byli při přechodu na demokratický systém vrženi. Neboť, ať se zdá samotný vývoj společnosti jakkoli důležitý, je v tomto kontextu více než hodně ovlivňován hodnotami západoevropskými. To je i důvodem, proč je v práci obsažena jako první část vztahující se k podmínkám modernity (chcete-li postmoderny), které vytváří určité řek bych „podhoubí“ či „zátiší“ společenské transformace post-totalitní společnosti. V podobném duchu je třeba brát i pohled na elity samotné, jejichž vývoj a směřování jsou více než kdy jindy odvislé od společenského uspořádání, vytváří reflexi společenských poměrů, které se radikálně změnilo pod vlivem demokratizace, modernizace a globalizace. I přes všechny zmíněné koncepty mějme na paměti, že společenská realita bývá vždy bohatší a komplexnější, než jakákoli popisovaná teorie. Záměrem teoretických koncepcí v oblasti sociologie je snaha o pokud možno co nejbližší dosah, největší přiblížení danému sociálního jevu, jeho popis a charakteristiku. Stejným způsobem nahlížíme a snažíme se pochopit dynamiku elit. Pokud bychom měli zhodnotit vývoj transformace české společnosti, pak je nutno dodat, že strukturovaná česká společnost se vyznačuje nízkou mírou sociální soudržnosti. Situaci politických elit navíc znevýhodňuje obecně skeptický postoj občanů vůči politikům a jejich způsobům legitimizace moci. Čeští občané zastávají negativní postoj i vůči realizaci dosavadní fiskální politiky. Politická situace v ČR je v neustálém vývoji, to stejné lze říci i o ekonomických a kulturních elitách. Bude trvat ještě několik desítek let než sociální, ekonomické, politické a kulturní podmínky České republiky budou srovnatelné s vývojem v západoevropských zemích. Elity jsou nástrojem společnosti, které právě nejvíce dokáží směřovat ČR tímto směrem.

Práce zahrnuje i vývoj elit samotných, od základních teoretických koncepcí, až po elity odrážející neurčitost, neucelenost a složitost postmoderní doby. Od rozlišení vládnoucí třídy a mas, od pojetí elit znamenající sociální původ přes elity řekněme klasické – či zažitě (v očích dnešního člověka), odrážející individuální schopnosti a kreativitu jedince až po elity, s kterými teprve nyní začínáme mít co do činění, kde hraje mimo jiné i rozhodující úlohu schopnost orientace mezi informačními oceány (informační elita) a umění „být viděn“ (mediální elita). V tomto smyslu došlo k poměrně radikální změně elit. Je proto nanejvýš důležité elity ve společnosti chápat jako dynamické entity, které jsou odvislé od nových sociokulturních podmínek. Záměrem tohoto bakalářského eseje bylo přiblížit změny ve společnosti, podat jejich sociální dopad a objasnit jak zaběhlé, tak i nové formy elit.

Pokud se podíváme směrem do minulosti, zjistíme, že podmínky vytvářející privilegia elit, se mění a vytvářejí čím dále rychleji. Sociální původ znamenal dlouhá staletí hlavní kritérium příslušnosti k elitám, člověk vykonával hlavně to, co se od něj očekávalo v rámci jeho příslušnosti k rodinnému původu. Status byl neměnný a trvalý po celý život. Vývoj, který byl v české společnosti nastolen za posledních 17 let, přiměl sociologa nahlížet na elitární pozice jako na sociální kapitál jedince, který mohl s trochou štěstí a ostrými lokty získat vzdělaný jedinec se schopnostmi jakými jsou pracovitost, komunikativnost, tvořivost a kreativita. Na tomto místě zmíníme hlavně elity ekonomické, politické a kulturní. Můžeme, domnívám se, směle říci, že tyto elity odrážejí prvky moderní společnosti postavené na demokratických ideálech spojených s lidskými svobodami a tržním hospodářstvím. Pokud bychom se však měli zamyslet nad důsledky nově vznikající modernity (postmoderny) v oblasti elit, pak musíme dodat, že jediné, co je jisté, je změna a nestálost. Vědecké studie konce 20. a začátku 21. století prokazují, že sociální skutečnost není uchopitelná z hlediska jednoty, ale mnohosti. Postmodernismus zvýznamňuje velmi těžko uchopitelné kulturní symboly v konfiguraci plurality a difference. Tím, jak je doba neustále rychlejší, vzniká stále více různých sociálních forem, prostřednictvím nichž lze prosazovat moc. Tím vznikají i nové systémy a uspořádání elit. Pokud bychom se měli podívat směrem do budoucnosti, pak je – vzhledem k výše uvedeným

charakteristikám postmoderny – velmi těžké určit, jakým směrem se budou elity ve společnosti vyvíjet. Domnívám se, že lze předpokládat ještě větší důležitost informací a vlivu médií. Co je však u nově vznikajících elit patrné, je jejich nestálost. Například mediální elity si svou pozici udržují poměrně neobvyklým a složitým způsobem – pomocí boje o zviditelnění. Být viděn na očích veřejnosti je jedinou zárukou setrvání v mediálních elitách. Informační elity musí zase neustále stíhat zpracovávat nové informace a být v tomto smyslu pokud možno vždy o krok dále než ostatní.

Trend je nastolen tím způsobem, že hlavní překážkou ambiciózních a schopných jedinců nespočívá v tom se k elitě propracovat, nýbrž se v elitě udržet po delší časové období. Tento rozdíl spatřívám jako hlavní a stěžejní rozdíl v chápání modelu tradičních a nových elit. Neboť obstát v elitě v 21. století znamená být o krok napřed než ostatní a neustále bojovat o tento jistý druh nadvlády...

SEZNAM LITERATURY:

- Bottomore, T. B. 1964. *Elites and society*. London: Watts
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo
- Habermas, J. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia
- Jodl, M. 1994. *Teorie elity a problém elity*. Praha: Victoria
- Konvička, L., Müller K., Seidlová A. 2002. *Teoretická východiska a zkušenost výzkumu nových českých elit*.
Praha: STEM
- Kuberová, L. 2001. *Revoluce – výzva ke změnám (?)* BP FSV UK
- Machonin, P., Tuček M. 2002. *Zrod a další vývoj nových elit v České republice*.
Sociologický ústav
- Machonin, P., Tuček M. a kol. 1996. *Česká společnost v transformaci*.
Praha: Slon
- Mills, Ch. W. 1956. *Mocenská elita*. Praha, Orbis
- Thompson, J. B. 1995. *Média a modernita*. Polity Press, Oxford
- Tuček, M. 1999. *Sociální struktura a stratifikace mužů a žen*. Soc. ústav AV ČR
- Vláčil, J. 1995. *Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů*.
Sociologický časopis 4: str. 435 - 447